

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „БИБЛЕИСТИКА“

Литургични аспекти
в книга Откровение на Св. Йоан Богослов
(глави 4 и 5)

АВТОРЕФЕРАТ

За присъждане на образователна и научна степен „доктор“ по
професионално направление 2.4. Религия и теология

Изготвил:

Нако Петков Наков

Ф. Н. 2020л-930

Научен ръководител:

Проф. дбн Емил Трайчев Стоянов

София, 2024 г.

Дисертационният труд е в обем от 200 печатни страници. Състои се от увод, три глави, заключение, списък с използвана литература (150 заглавия: 64 на кирилица, 86 на латиница), 338 бележки под линия.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД	5
Актуалност на изследването	5
Обект на изследването	5
Предмет на изследването	5
Цел на изследването	6
Задачи на изследването	6
Хипотеза	7
Метод на изследването	7
Структура	7
Развитие/разработване на предмета на изследване в светоотеческата и съвременната научна литература	7
1. Исагогически данни за книга Откровение	8
1.1. Авторство, време и място на написване	8
1.2. Книга Откровение и новозаветният канон	9
1.3. Съдържание на книга Откровение	10
1.3.1. Послание до седемте Църкви в Мала Азия	10
1.3.2. Седемте печата (4:1-8:1)	11
1.3.3. Седемте тръби (8:2-11:19)	11
1.3.4. Гонение на Църквата от дракона и двата звяра (12-14)	11
1.3.5. Седемте златни чаши (гл. 15-16)	11
1.3.6. Победата на Христос над сатаната (17:1-20:6)	11
1.3.7. Ново небе и нова земя (20:7-22:5)	11
1.4. Основни теми и идеи	12
1.5. Видове тълкувания	12
1.6. Юдейската апокалиптична книжнина и Откровението на св. апостол Йоан Богослов	13

2. Книга Откровение на св. апостол Йоан Богослов и християнското богослужение	15
2.1. Древнохристиянското богослужение и корените му в юдаизма	15
2.2. Ангелското богослужение и Църквата	18
2.3. Мястото на Откровението в историята на Литургията	20
2.4. Литургийната употреба на книга Откровение	20
3. Тълкуване на книга Откровение (гл. 4-5)	21
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	25
ПРИНОСНИ МОМЕНТИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	26
ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	27

УВОД

Книга Откровение на св. Йоан Богослов вече повече от две хилядолетия интригува със своята сюжетна ахронологичност, картинна наситеност и необхватна символика. Посланията в книгата са заключени в символи, които едва ли някога ще бъдат напълно разкрити. Тя проявява своя смисъл частично, в зависимост от душевния мир на четящия, при това не веднага и не винаги. Като част от Священото Писание, както написването на книга Откровение, така и разбирането ѝ може да бъде осъществено само с помощта и озарението на Светия Дух. Йоановото Откровение се проявява като своеобразен мост между Стария и Новия Завет, между миналото и бъдещето на света и човечеството, между юдейските богослужебни практики и християнската Литургия, разкривайки великолепна картина на едно вселенско богослужение, извършвано съвместно от земни и небесни същества, от ангели и вярващите.

Дали боговидецът Йоан не се опитва да каже на своите читатели какво според Бог трябва да е богослужението (вж. Йоан 4:23)? Успявайки чрез Духа да проникне през покривалото на човешките обреди, които във времето са формирали християнското богослужение, дали не се опитва да разкрие същинската божествена цел и небесни реалности, скрити в тези обреди? Тези и подобни въпроси придават **актуален характер** и значимост на книга Откровение и описаните в нея сцени не само за времето, когато творбата е била написана, но и със сигурност за всички бъдещи времена до изпълнението на пророческите слова, които тя носи.

Обект на изследването е текстът на книга Откровение и по-конкретно текстовете в глави 4 и 5.

Предмет на изследването е небесното богослужение и наличието на литургични аспекти в рамките на обекта на изследване.

Предмет на внимание са и съществуващите хипотези в светоотеческите и съвременните тълкувания на книга Откровение, а също и специализираните изследвания на описаните видения от литургична и сакраментална гледна точка.

Цел на изследването е да се проследят, интерпретират и представят литургичните и сакраментални елементи в книга Откровение (гл. 4-5). Облягайки се на резултатите от развитието на темата в светоотеческата и съвременната литература, се надявам да съумея да хвърля повече светлина върху разбирането на тези елементи. За тази цел в дисертацията се спирам върху източниците, от които вероятно е черпил авторът на книга Откровение при описанието на небесното богослужение - юдейските и християнски литургични практики, съвременни на книга Откровение, книгите на Стария Завет и юдейската апокалиптична книжнина.

За реализирането на поставената цел следва да се вземат под внимание следните въпроси/**задачи на изследването**:

- Да се проследи и установи литургичното измерение на виденията, описани в книга Откровение (гл. 4-5);
- Да се определят и анализират литургичните и сакраментални елементи в текста на гл. 4-5 на книга Откровение и да се установи характера на връзката им с останалата част от книгата;
- Да се изследва дали литургична структура и материал могат да се открият в основата на книга Откровение (гл. 4-5);
- Да се проследи до каква степен можем да говорим за аспекти на богослужението, свързано с живота на древната Църква;
- Да се анализира какви са вижданията за небето (небесния свят), когато книга Откровение била написана, особено какви са юдейските предания за небето като място на Божието седалище в небесния храм, стоящ начело на божествения съвет и бидейки прославян/почитан;

- Да се определят източниците на автора за описанието на небесното богослужение в гл. 4-5 с фокус върху това, какво може да се почерпи от земното християнско богослужение;
- Да се установи до каква степен юдейската синагогална практика в I век повлиява богослужението на древната Църква и книга Откровение.

В настоящата дисертация предмет на обосноваване и проверка е следната **хипотеза**: Небесното богослужение в книга Откровение и богослужението в древната Църква носят общи елементи дотолкова, доколкото имат общ корен в юдейското богослужение, познато от Йерусалимския храм и синагогата.

Откровението може да се разбира като тълкуване на съществуваща във времето на тайновидеца богослужебна практика в древната Църква, като това тълкуване, освен че придава богословско обяснение на съществуващите практики, то силно повлиява постепенното формиране и развитие на първите литургични последования.

В настоящия дисертационен труд използвам диахронния **метод на изследване**, следвайки семантичното развитие в течение на времето на някои термини и представи в различни текстове върху разглежданата проблематика, както и синхронния метод, като се опитвам да установя смисъла на определени идеи или фразеология от същия период. В основата на проучването стои историко-критичния подход към текстовете, предмет на изследване, както и целия набор от инструменти за анализ, включени в него (текстов, жанров, изворов, редакционен и риторичен анализ). Наред с това, правя опит да установя връзките и отношенията между някои литургични и сакраментални елементи в гл. 4-5 на книга Откровение и символиката, която те имат в юдаизма.

Структурата на настоящата работа включва 3 глави:

1. Исагогически данни за книга Откровение (авторство, време и място на написване, книга Откровение и новозаветният канон, съдържание, основни идеи и теми, видове тълкувания, юдейската апокалиптична книжнина и Откровението на св. ап. Йоан Богослов).

2. Книга Откровение на св. Йоан Богослов и християнското богослужение (древнохристиянското богослужение и корените му в юдаизма, ангелското богослужение и Църквата, мястото на Откровението в историята на Литургията и литургийна употреба на книга Откровение).

3. Тълкуване на книга Откровение (гл. 4-5) в перспективата на зададената тема.

1. Исагогически данни за книга Откровение

Разглеждам авторство, време и място на написване на книга Откровение, мястото на книгата в новозаветния канон, съдържание, основни идеи и теми, както и видове тълкувания.

1.1. Авторство, време и място на написване

Авторът на книга Откровение, нарича сам себе си Йоан (1:1; 1:4; 22:8). Според църковното предание това е самият св. Йоан Богослов – ученик на Спасителя, написал четвъртото Евангелия и три Съборни послания. В съчинението „Разговор с юдеина Трифон“, св. Юстин Мъченик споменава: „човек, чието име е Йоан, един от Христовите апостоли, който пророкувал чрез даденото му откровение...“. Към това мнение се присъединяват: неизвестният за нас съставител на Мураториевия канон, св. Иринеи Лионски, Климент Александрийски, а също Ориген, Тертулиан, св. Иполит Римски и други църковни писатели и св. Отци, въпреки че съществуват и други мнения относно авторството на книгата, появявали се още в първите векове от живота на Църквата, но придобили популярност в средата на III век чрез св. Дионисий Александрийски. Други съвременни изследователи говорят

за така наречения „йоанов кръг“ в Ефес, съставен от ученици на апостол Йоан, в който кръг се появяват писанията, носещи авторството на св. евангелист Йоан.

Относно мястото, където тайновидецът Йоан получил Откровението Иисус Христово е споменато в самия текст на книгата – „на острова, наречен Патмос“ (1:9), където бил заточен заради проповедта на словото Божие.

За **време на написване** на книгата мненията на изследователи се обединяват около два периода. Първият е по време на управлението на император Нерон (54-68), тоест непосредствено преди разрушаването на храма в Йерусалим, а вторият е времето на управление на Домициан (81-96). По-голяма е вероятността книга Откровение да е написана към края на управлението на император Домициан, съдейки по думите на св. Иринея Лионски в труда му „Против ересите“ (V. 30, 3), цитиран и подкрепен от Евсевий Кесарийски. Викторин Петавийски говори за заточението на св. Йоан на остров Патмос при управлението на Домициан, а едва след смъртта на Домициан и освобождаване от заточение, написва своето Евангелие. Въз основа на всичките тези сведения в църковното предание е по-логично да се приеме, че книгата е написана в средата на 90-те години на I век (ок. 95-96 г.).

1.2. Книга Откровение и новозаветният канон

Мястото на книга Откровение в Новия Завет остава проблематично в някои източни поместни Църкви като например Сирийската чак до VI век. Откровение не присъства в известния сирийски превод Пешито. Антиохийските богослови св. Йоан Златоуст (IV в.) и блаж. Теодорит Кирски (V в.) не тълкуват книга Откровение. Книгата не е упомената от св. Кирил Йерусалимски (350), който дори забранява употребата ѝ, нито в 60-то правило на Лаодикийския Събор (360), както и в 85-то апостолско правило. В

същото време св. Атанасий Велики в своето 39-то пасхално послание причислява Апокалипсис в списъка от 27 канонични новозаветни книги (367), а Пето-шестия Вселенски Събор (692) утвърждава два новозаветни канона – единият с включена книга Откровение, а другият без нея. По-късно книга Откровение не се съдържа в някои от гръцките ръкописи чак до X век.

В същото време положителното отношение към книгата присъства. Тя е приета от св. Папий Йераполски, св. Юстин Философ, св. Дионисий Коринтски, св. Мелитон Сардийски (За Йоановото Откровение, цитирано от Ориген и упоменато в съчинения на Евсевий Кесарийски, блаж. Иероним и Руфин Аквилейски), св. Теофил Антиохийски, Аполоний и св. Иринеи Лионски, Мураториев канон и Итала – през II век; Климент Александрийски и Ориген – в III век; Викторин Питавийски, св. Ефрем Сирийски, св. Епифаний Кипърски, св. Василий Велики, св. Иларий Пиктавийски, св. Атанасий Велики, св. Григорий Нисийски, св. Дидим Слепеца и св. Амвросий Медиолански в IV век. Последните съмнения относно книгата изчезват едва в X век.

1.3. Съдържание на книга Откровение

Придобила популярност като Апокалипсис, книга Откровение представя откровение, което Господ Иисус Христос дава на тайновидеца Йоан на остров Патмос, със заръка то да бъде записано и изпратено на седем Църкви в римската провинция Асия (Мала Азия), намиращи се в градовете: Ефес, Смирна, Пергам, Тиатир, Сардис, Филадельфия и Лаодикия. Текстът започва с уводни думи (1:1-3), епистолярно встъпление (1:4-8) и начално видение, в което е описано призоваването на автора (1:9-20). Останалата част от книгата може условно да се раздели на 7 части, чието съдържание е описано в секции от 1.3.1. до 1.3.7 със следното съдържание: **1.3.1. Послание до седемте Църкви в Мала Азия (гл. 2-3)** В тези послания тайновидецът говори конкретно за нуждите на всяка от седемте църкви, но

препоръките му към всяка от тях идват от Духа Божи и са от особено значение за цялата Вселенска Църква. **1.3.2. Седемте печата (4:1-8:1)** Когато Агнецът снема първите четири печата се появяват четирима конника. Те носят символите на бедствия, стоварващи се върху човечеството. След снемане на петия печат, пророкът вижда под небесния жертвеник душите на мъчениците. Снемането на шестия печат е придружено от земетресение и други разрушителни явления на небето и на земята, които предизвестяват последния Съд. Преди снемането на седмия печат ангел поставя печат на Живия Бог върху челата на верните Божии раби на земята, 144 хиляди от дванадесетте колена израилеви, също и на неизброимо множество, за да не пострадат от настъпващите велики бедствия. **1.3.3. Седемте тръби (8:2-11:19)** Съдържанието на седмия печат се разкрива под тръбните звуци на седем ангела. Всяка от първите шест тръби възвестява за бедствия над човеците и природата. Седмата тръба предизвестява победата на Бога над сатанинските сили. **1.3.4. Гонение на Църквата от дракона и двата звяра (гл. 12-14)** На небето се води сражение, архангел Михаил и ангелите му воюват със змея и ангелите му. Появява се Агнецът, стоящ на планината Сион и възвещава последният Съд над света и окончателната победа на Бог (гл. 14). **1.3.5. Седемте златни чаши (гл. 15-16)** Седем ангела изливат на земята седем златни чаши с Божия гняв. **1.3.6. Победата на Христос над сатаната (17:1-20:6)** Словото Божие, изобразено като военачалник, седящ на бял кон, свързва сатаната и го заключва в бездна за хиляда години. В този хилядолетен период продължава царството на Месия. **1.3.7. Ново небе и нова земя (20:7-22:5)** След хиляда години сатаната отново ще получи свобода да действа на земята, но скоро окончателно ще бъде хвърлен в огненото езеро. Извършва се общ съд над човечеството и тайновидецът Йоан вижда ново небе и нова земя, а също новият Йерусалим, слизащ от небето. Следва описание на

величествената картина на Бога живеещ с хората, където вече няма сълзи и болка, плач и смърт.

1.4. Основни идеи и теми

В зависимост от призмата, през която се гледа на текста, изследователите откриват различни послания и същност на книгата. В сюжета на книга Откровение се очертават следните **тематични линии**: 1. Поради човешката греховност светът е изкривен от самия човек и е свързан със злото, поради което идва момент, в който човешкият свят трябва да бъде унищожен, за да дойдат „ново небе“ и „нова земя“. 2. Призивът към покаяние е целта на Божественото допускане на случващите се бедствия, при това този призив звучи не само в книга Откровение, но и в цялото Свещено Писание. 3. Злото постоянно расте и достига колосални размери, покварявайки Божието творение. 4. Последната дума в историята на света е у Бога независимо от удивителната способност на злото да покварява и бързо да се разраства. 5. Съд над света предшества окончателното възтържествуване на Царството Божие, като този Съд се явява, като последен и главен момент в цялата човешка история и е централна тема в Откровението. 6. Ап. Йоан се обръща към хората с призивът „Буден бъди“. 7. Във времето на св. Йоан култът към императора е придобил статус на официален култ. Християните, твърдо вярващи, че един е истинният Бог, към когото подобава поклонение и служение, отказват служението пред императора, което води до тяхното мъченичество.

1.5. Видове тълкувания

Основните и най-често срещани видове тълкувания на книга Откровение могат да бъдат обединени в следните седем групи: 1) *Историческо* тълкуване, книгата изобразява събития от всемирната история, свършвайки с Второто Христово пришествие; 2) *Есхатологическо*, в книгата се описват събития от последните

времена; 3) *Църковно-историческо* – изчерпателно отразяване на историята на Христовата Църква; 4) Събития, *съвременни на автора* – гонения и изпитания; 5) По отношение на *сравнителното богословие* изследователите на Откровението търсят наличие на влияние на религиозни представи на други народи; 6) *Тайнствено* или *духовно* тълкуване – цялата книга би следвало да се възприема алегорически; 7) *Еклектически* – обединяват в себе си едни или други от гореизброените видове тълкувания.

1.6. Юдейската апокалиптична книжнина и Откровението на св. апостол Йоан Богослов

За първи път терминът ἀποκάλυψις се използва за обозначаване на този жанр едва в края на I век сл. Хр. в Откровението на св. Йоан Богослов и чак след това започва да се употребява в названията на други апокалиптични съчинения (напр. Апокалипсис на ап. Петър, Апокалипсис на Варух, Апокалипсис на Авраам и др.).

В тази секция разглеждам развитието на апокалиптичната книжнина в юдейска среда от гледна точка на богословие, общи черти на апокалиптичните писания, отношението към историята и развитието на света, и особено към неговия край, както и присъствието на Месия в писанията.

Авторите на апокалиптични писания в юдейска среда правят опити да повдигнат завесата на тайните, отнасящи се към историята на този свят и неговия край. Откровенията са получавани чрез видения и пренасяне на тайновидеца в други светове, придружено с общуване, беседи, а понякога с появата на небесна книга, като носител на неразкрита реалност. На сцената на видението присъства ангел, който опосредства получаването на откровението или служи като водач по време на пребиваването на тайновидеца в отвъдното.

Общото в апокалиптичната литература е концепцията за това как е устроен светът - съществува невидим, скрит за хората свят на

ангели и демони, които имат пряко отношение към човешката съдба. Светът, в който живеем е мистериозен и необясним. Необходимостта от откровение означава, че светът е и тайнствен. Съдбата на човечеството се определя от окончателна есхатологична присъда.

Апокалиптичното юдейско вярване е, че тайновидецът може да „проникне“ в небесния свод и да види славния свят на Бог и неговите ангели. Това често се изразява с думите „виждам небесата отворени“ или „врата отворени на небето“ (Откр. 4:1). Способността на тайновидеца да вижда небесния престол срещаме още в ранните апокалиптични текстове (Дан. 7:9). В ранните израилски вярвания Бог е описван като седнал сред божествения съвет, като тази представа служи за основа на по-късното изграждане на апокалиптичната космология.

В отношението си към историята на света, пророците вероятно дават на апокалиптичните писатели вярването, че Бог в решаващ момент ще се намеси в хода на историята, за да съди света. Апокалиптичните писатели разделят историята на периоди или епохи, като при това се прокрадва внушението, че историята има предначертана продължителност, която може да бъде изчислена с цел предсказване на края на историята. Що се отнася до крайната цел на историята, то според повечето апокалиптични писатели това е възстановяването на Израил. В някои писания цел на живота е трансформация в ангелско състояние (1 Енох, 104), което подчертава апокалиптичното очарование от небесния ангелски свят и стремежът към опознаването му. Според християнското вярване за получаването и разбиране на Божие откровение е необходимо вдъхновението от Духа.

Личността на Месия в юдейските апокалиптични текстове заема незначително и дори незабележимо място, докато в Откровението на Йоан Месия доминира от първата до последната глава - възкръсналият

Господ на Църквата, идещият победител на сатанинските сили. Юдейските фантазиите и гаданията относно свършека на света са изместени от вярата на Църквата в Бога, като единствен Господ на историята, Който сам я води към предстоящия край. Представен е нов поглед, както към самата история, така и към нейния край като взаимносвързани и неотделими от християнството, и в центъра на които стои „Закланият Агнец“, провъзгласяващ Себе Си: „Аз съм първият и последният и живият; бях мъртъв, и ето, жив съм во веки веков“ (Откр. 1:17в-18). Това централно лице коренно отличава Йоановото Откровение от останалите юдейски апокалиптични писания. Появявайки се за първи път във видението на небесния престол, това лице се превръща в ключ за разбиране на историята и на това как светът постепенно си движи към своя край.

2. Книга Откровение на св. апостол Йоан Богослов и християнското богослужение

Независимо, че новозаветният канон се формира окончателно едва след IV век, християнското богослужение съществува още с раждането на Христовата Църква. Водена от Светия Дух, Църквата изгражда и укрепва историческите основи на вярата в Господ Иисус Христос за пълноценен литургичен живот и мисионерска проповед.

2.1. Древнохристиянското богослужение и корените му в юдаизма

В тази секция разглеждам хипотезата, че елементи от юдейското синагогално богослужение се откриват, както в картините на книга Откровение (гл. 4-5), така и в богослужението на древнохристиянската Църква, при това определени аспекти са се съхранили в св. Литургия, такава каквато я имаме днес.

Централно място в служението в Йерусалимския храм заемало принасяне на жертва на Бога, като вещественото жертвоприношение

било предшествано и съпътствано от пеене на псалми, което се считало за особен вид оброчна жертва, обет - тържествено обещание към Бога (2 Парал. 5:13). Облеклото на извършващите богослужението в храма юдейски свещеници било съставено преобладаващо от бяла фина материя, като символ на чистота и ритуална неподправеност. Като паралел за сравнение, двацет и четирите старци, стоящи пред престола в небесното богослужение на книга Откровение са облечени в бели дрехи (Откр. 4:4), като символ на духовна чистота. За разлика от превръзките на главите (migba'at) на храмовите юдейски свещеници, 24-те старци „на главите си имаха златни венци“, като символ на святост и дар от Бога към светиите за техните духовни подвизи. Като част от дейския в богослужения храмов ритуал, след заколването на жертвеното животно, свещениците отиват на определеното за целта място, за да прочетат молитвата Sema Israel („Слушай, Израиле“).

По времето на съществуване на Йерусалимския храм, синагога е било събранието на хора във външния двор на храма – συναγωγή („събрание“), които хора съучаствали в богослужението, извършващо се в храма и го допълвали чрез пеене на псалми и възгласи „алилуия“. Синагогата е място на богослужение, разбирано в по-широк смисъл, като славословие, четене и тълкуване на Закона и пророците. Този духовен и словесен характер на служенето на Бога напомня характера на християнското богослужение, с уговорката че в християнския храм жертвоприношение има, при това безкръвно. В основни линии синагогалното богослужение се състои от: встъпителни псалмопения и молитви, Sema с придружаващи молитви, благословии или молитвата Semoneh 'Esreh (буквално „осемнадесет“ или осемнадесет славословия), четене от Закона, четива от пророците, заключителни благословии.

Християнството се появява в лоното на юдейството, като наред с някои богослужебни форми, то приема и старозаветни свещени книги, които се употребявали в синагогите. По форма и духовен характер синагогалното богослужение със своите молитви, четения и благословии по форма не е твърде далеч от християнското богослужение. Четене на Писанието и пророците в синагогата е било в основата на богослужението, като този елемент в някаква форма е запазен и в християнското богослужение. Благодарение на синагогата юдейството, а след него и християнството започва да гледа на четенето на Свещ. Писание като на част от богослужението, като форма на молитва.

В новозаветно време, четенето от Закона е било придружавано от четене на част от пророците според юдейския канон. Свидетелство за това намираме в Евангелие според Лука (4:17), както и в Деян. на св. апостоли (13:15). Четенето от пророците в синагогата е избрано от четеца по начин, по който да съответства на прочетеното от Закона, както в св. Литургия четенето на Апостола е смислово обвързано с текста на Евангелското четиво.

Описанието в книга Деян. на св. апостоли (2:46-47) формира представа за два вида или две форми на богослужение у първите християни: едната, свързана с храма и синагогата, а другата, извършвана по домовете: „преломявайки по къщите хляб, ..., като хвалеха Бога“. Присъствието на Христовите апостоли в храма и синагогите е описано на много места в Евангелията (Лука 24,53; Мат. 12:9; Мат. 13:54; Марк 1:21; Йоан. 18:20). Апостолите и първите християни продължили да посещават синагогата, така както е правел и Спасителят, но служението на Бога е продължавало след това в един или друг християнски дом под формата на преломяване на хляба, като спомен за заръката оставена от Господ Иисус Христос. Актът на преломяването на хляба на общите християнски трапези носи

евхаристиен характер (Деян. 5:42; 6:4). Апостолите и първите християни не са имали чин на богослужение, който бил създаден покъсно, те служели Богу със своя начин на живот (Деян. 8:25), с молитвите (Деян. 8:15), с вярата и с пребиваването в Светия Дух (Деян. 7:55-56). Служението в храма или синагогата в молитви и пеене на псалми не дава пълен израз на новата християнска вяра. Остава неудовлетворена необходимостта от богослужение, на което с разбиране и вяра могат да присъстват само християни, извън събранието от юдеи. Затова преломяването на хляба на християнските вечери по домовете дава завършеност, както на молитвеното присъствие в синагогата, така и на служението на Господа, изпълнявайки заръката Му: „това правете за Мой спомен“ (Лука 22:19).

2.2. Ангелското богослужение и Църквата

Тълкуванията на Откровението обикновено се спират върху есхатологичния характер на виденията, описани в нея, като при това малко внимание се обръща на литургичния характер на книгата, въпреки че именно в това отношение Откровението на св. Йоан поразително се отличава от другите юдейски и християнски апокалиптични текстове. Литургичните елементи в книгата не са просто литературен похват, а са съществена част от процеса на откровението и отразяват реакцията на посветените към постепенното разкриване на спасителния Божи промисъл и неговото изпълнение.

В ранните етапи на формиране на богослужението стават видими редица елементи, някои от които определят историята на развитието на богослужението до наши дни като евхаристийната Парусия, участието на Църквата в ангелското богослужение, акцента върху значимостта на тълкувателя на Писанието, честването на св. Евхаристия като акт на Църквата в нейната вселенска цялост, и

асоцииране на св. Евхаристия със Съда над света и възприемането на св. Литургия като духовна битка.

В изложението в тази част разяснявам по-подробно две от изброените характеристики, които се открояват особено ясно: 1) участието на Църквата в ангелското богослужение и 2) значимостта на Тълкувателя на Писанието.

Сцени, потвърждаващи участието на Църквата в ангелското богослужение, се появяват многократно в Откровението на св. Йоан - тайновидецът и други посветени, участват заедно с ангелите в общо небесно богослужение, като това общо участие на хора (двадесет и четирите старци в гл. 4 и 5; 144 000, „отбелязани с печат от всички колена на синовете Израилеви“, а също и „голямо множество народ, което никой не можеше да преброи, - от всички племена и колена, народи и езици“ в глава 7) и ангели (заедно с четирите животни в небесното поклонение) е една от специфичните идеи на книгата и вероятно илюстрира всеобщо и всеобхватно вселенско богослужение. В богослужението не съществува граница между земното и небесното.

Друг важен литургичен аспект в книга Откровение е наличието на непоклатимо убеждение в ранната Църква, че Господ Иисус Христос е Тълкувателят на Писанието – друг „никой не можеше, нито на небето, нито на земята, нито под земята, да разгърне книгата, нито да я гледа“ (Откр. 5:3). В Дидахи, например, в Божествената служба (св. Евхаристия) се отправят благодарности към небесния Отец, в които за Господ Иисус Христос се говори като за провъзгласител на тайната на светото лозе Давидово (Дидахи, 9, 2). Изглежда, че в богослужението на древната Църква е съществувала практика на отправяне на молитва за разкриване на истинското значение на текста от Писанието, както и за получаване на възможност за достойното му тълкуване, въпреки че, както показват многото запазени в

проповедите на Ориген молитви, за отправянето им не е имало установена формула.

2.3. Мястото на Откровението в историята на литургията

Литургичната рамка на Откровението съдържа редица аспекти, които по сходен начин се срещат в литургичните последования на древната Църква. Предполагам, че разбирането на литургичният характер на Откровението може да подпомогне изясняването на историческото развитие на Божествената св. Литургия.

Откровението може да се приеме като тълкуване на съществуващо във времето на тайновидеца богослужение в ранната Църква, като това тълкуване силно повлиява постепенното развитие на първите литургични последования. Приликите на картините от гл. 4 и 5 на книгата с по-ранните литургични последования може да се обясни с наличието на общ корен в Стария Завет и в юдейските форми и идеи на богослужението. Фактът, че най-ранните източници на християнското богослужение (Откровение, св. Климент Римски, Първо послание до коринтяните, и Дидахи) имат голямо сходство с юдейските форми на богослужение позволява само едно обяснение: имало е историческа приемственост.

2.4. Литургическата употреба на книга Откровение

Книга Откровение е една от малкото канонични библейски книги, които не присъстват в православните лекционарии. В настоящата секция разглеждам вероятните причини за невключването на книгата в богослужението.

Вероятно на първо място стои фактът, че не е леко да се прочете и разбере книга Откровение. Друга възможна причина е отдалечаването на съвременния човек от богослужения опит на Църквата. През вековете като че ли богослужението губи своето вселенско измерение, а освен това губи и своя земен, човешки облик. То остава някак извън ежедневието на хората и историята. В резултат

на това св. Литургия сякаш се извършва в някакъв свой свят, отделно от хората и отделно от Небесата .

Отношението към книгата на Запад е друго. Там още в V–VI век е предписано обществено четене на Откровението при богослуженията в периода от Пасха до Петдесетница, за което говори 17 правило на Толедския Събор (633 г.) с препратки към множество църковни събори относно необходимостта от употреба на Откровението в римското богослужение.

3. Тълкуване на книга Откровение (гл. 4-5)

В тази глава разглеждам тълкуванията на Отците на Църквата на текста от гл. 4-5 на книга Откровение през призмата на зададената тема. За основа на разглеждането служи гръцкият текст на книгата, като акцентът пада върху наличието на богослужебни аспекти в текста и тълкуванията.

Стиховете в Откр. 4:1-5:14 могат да бъдат условно разделени на три части. След въводителните стихове (4:1-2а), първата част (4:2б-11) започва с картината на небесния престол и завършва със славословията на четирите животни 4:9-11. Появата на книга, запечатана със седем печата и думите на един от старците в стихове 5:1-5:5 представляват втората част. Третата част започва с появата на Агнеца и продължава със славословията до края на глава 5 (стихове 5:6-14) като в същото време служи за преход от картините в глави 4 и 5 към драматичните събития по отварянето на седемте печата от Агнеца.

Славословията в гл. 4 и 5 са единствените в книга Откровение, в които Ἀξίος стои в съчетание с εἶναι (εἶ в 4:11 и 5:9, и ἔστιν в 5:12).

В стих 4:8 се появява първото славословие и то прозвучава в кулминацията на действията, започващи с появата на „врата отворени на небето и предишният глас що бях чул“ (4:1). Гласът, „ἡ φωνὴ ἡ

πρώτη“, е в логична връзка със случващото се в първите три глави на книгата – гласът, който пророкът чува в стихове 1:10, 1:12, 1:15 и 3:20, за да обвърже посланията до седемте църкви с небесното богослужение в глави 4 и 5, и с цялостното послание на книга Откровение. Появата на откровение е в пряка връзка с духовното състояние на тайновидеца – ἐγενόμην ἐν πνεύματι (1:10 и 4:2). Детайлното описание на топографията на небесния престол в 4:2-8 е последвано от кулминацията на антифонното славословие на четирите животни и двадесет и четирите старци в 4:8 и 4:11, звучащи пред престола: ... Ἅγιος ἅγιος ἅγιος κύριος, ὁ θεός, ὁ παντοκράτωρ, ὁ ἦν καὶ ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος. (4:8) и Ἄξιος εἶ, ὁ κύριος καὶ ὁ θεὸς ἡμῶν, λαβεῖν τὴν δόξαν καὶ τὴν τιμὴν καὶ τὴν δύναμιν, ὅτι σὺ ἔκτισας τὰ πάντα, καὶ διὰ τὸ θέλημά σου ἦσαν καὶ ἐκτίσθησαν. (4:11).

Текстът на Откровение позволява да приемем, че едно от основните внушения на книгата е свързано със св. Литургия. Първо като време на поява на видението „Един неделен ден бях обзет от дух...“ (Откр. 1:10) – в неделен ден (ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ), денят на Бога, денят, определен за богослужение. Голяма част от стиховете, особено в глави 4 и 5, звучат литургично (4:8-11; 5:9-10). Освен това в текста съществуват множество преки и косвени препратки към евхаристийната част на анафората: „Духът говори на църквите: ... ще дам да яде от дървото на живота, що е посред Божия рай“ (2:7); „...ще дам да яде от съкровената мана, и ще му дам бяло камъче, и на камъчето написано ново име“ (2:17); „Ето, стоя пред вратата и хлопам: ако някой чуе гласа Ми и отвори вратата, ще влезе при него и ще вечерям с него, и той с Мене“ (3:20); „...у тях ще влезе дух на живот от Бога и те ще се изправят на нозете си...“ (11:11); „...блажени са поканените на сватбената вечеря на Агнеца“ (19:9); „...на жадния Аз ще дам даром от извора на живата вода“ (21:6), както и почти цялата глава 22. И като финал благославянето в гл. 22 последен стих 21 -

„Благодатта на Господа нашего Иисуса Христа да бъде с всички вас. Амин“. Кулминацията е в сцената на небесното богослужение в глава 4 и по-конкретно стихове 8 и 10: „... и без почивка денем и нощем възклищаваха: свят, свят, свят е Господ Бог Вседържител, Който е бил, Който е и Който иде“ (4:8) и „двайсет и четирите старци падаха пред Седналия на престола, покланяха се на Живеещия вовеки веков и полагаха венците си пред престола...“ (4:10).

Пет славословия откриваме в глави 4 и 5 на книга Откровение:

„свет, свет, свет е Господ Бог Вседържител, Който е бил, Който е и Който иде“ (Откр. 4:8); „достоеен си, Господи, да приемеш славата, честта и силата, защото Ти си сътворил всичко, и по Твоя воля всичко съществува и е сътворено“ (Откр. 4:11); „достоеен си да вземеш книгата и да снемеш печатите ѝ, защото Ти бе заклан и със Своята кръв ни изкупи за Бога от всяко коляно и език, народ и племе, и ни направи пред нашия Бог царе и свещеници; и ще царуваме на земята“ (Откр. 5:9, 10); „достоеен е закланият Агнец да приеме силата и богатството, премъдростта и могъществото, честта, славата и благословието“ (Откр. 5:12); „на Оногова, Който седи на престола, и на Агнеца - благословение и чест, слава и владичество вовеки веков.“ (Откр. 5:13);

Три от тези пет славословия започват с признанието Ἄξιός ἐστι̅ или Ἄξιόν ἐστίν. Последната дума в богослужението е „Амин“ – „καὶ τὰ τέσσαρα ζῶα ἔλεγον· Ἀμήν“, последвана от мълчалив жест на преклонение – „двайсет и четирите старци паднаха и се поклониха на Живеещия вовеки веков“ (Откр. 5:14).

В обобщение може да се обърне внимание на следното. Обстановката, в която се разгъва сцената на Небесното богослужение във видението на св. Йоан типологично напомня елементи от Соломоновия храм. Във видението откриваме образи, чиито първообраз вече съществува в Свещ. Писание на Стария Завет. На

храмовия престол стоят два херувима (Изх. 25:18-20, 37:7-9), има изляно море (2 Парал. 4:2) или медно море (Йер. 52:17), предстоят 12 старци, които символизират 12-те колена на израилския народ, а в богослужебната сцена в книга Откровение се появяват 4 херувима – „четири животни, отпред и отзад пълни с очи, и четирите животни имаха всяко по шест крила наоколо си, стъклено море, подобно на кристал и дващест и четири престола; а на престолите видях седнали дващест и четири старци“ (Откр. 4:4, 6-8).

Може да се предположи, че тайновидецът прави паралел и дори свързва небето със земния храм в Йерусалим. Паралелите са очевидни. Проницателят нарича небесната обстановка храм (ὁ ναὸς) (Откр. 7:15; 11:19 – ἐν τῷ ναῷ αὐτοῦ; 14:15, 17; 16:1, 17; 15:6, 8- ἐκ τοῦ ναοῦ; 15:5 – ὁ ναὸς τῆς σκηνῆς). Пред престола (святая светих) стои олтар (8:3). Седемте „огнени светила“ – ἐπτὰ λαμπάδες πυρὸς (4:5) отразяват светилника със седем светлини в Йерусалимския храм (Зах. 4:1-6, 11); а „стъклено море, подобно на кристал“ – θάλασσα ὑαλίνη ὁμοία κρυστάλλῳ (4:6) вероятно загатва за големия бронзов умивалник пред олтара в храма - „постави умивалника между скинията на събранието и жертвеника и налеи в него вода“ (Изх. 40:7). Двадесет и четиримата старци би могло да представляват двадесет и четирите класа свещеници и левити, които ръководят богослужението в храма след заточението. Тези свещеници, подобно на старците на небето, носят както свещенически, така и царски отличителни знаци. В контекста на книга Откровене старците, както виждаме в различните тълкувания, носят християнски символи (Откр. 5:10). Както е в традициите на храма в Йерусалим, вътре в небесния храм стои ковчегът на завета (11:19) или скинията на свидетелството (15:5), а димът от славата на Бога и от силата Му е такъв, че не всеки може да влезе в храма (15:8).

Възцаряването на Агнеца сред всички творения, получаването на Завета, първосвещеническото Му служение и изкупителното Му

дело придават не само смислов завършек на картините на небесното богослужение в книга Откровение, но и обрисуват едно ново начало. Начало, което възстановява връзката между Бога и творението, начало което продължава да търси своето осмисляне в края на времената.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Св. Йоан в своето видение вероятно рисува богооткровен образ на богослужебната практика в първоначалния ѝ обичаен вид, какъвто е имала по времето на апостолите и първите християни, като едновременно с това показва историческата обвързаност на древнохристиянското богослужение с юдейските богослужебни форми и практики, а най-същественото е, че носи величествена идея за последващото формиране и развитие на св. Евхаристия.

Цялата книга Откровение е пронизана с литургически мотиви. Започвайки в 4-та глава и в продължение до края на книгата, читателят е потопен в обстановка пред престола Божи, където се осъществява непрестанно преклонение пред Бога. Белият цвят и образът на Христос присъстват често в книга Откровение. Това е книга светла и обнадеждаваща повече, отколкото творба рисуваща апокалиптични картини и ад.

Кристалът, който се свързва със сиянието на святост, символизира Бог, като източник на това сияние. Дори в чисто литературно и естетическо отношение книгата се явява един от най-ценните християнски източници от древността. Както в съдържанието на книгата, така и в нейната езикова форма се съдържа изключително много красота. Красота, която идва от Бога.

ПРИНОСНИ МОМЕНТИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В предложения дисертационен труд могат да се открият следните приноси:

1. Настоящото изследване е пръв опит в българската православна библистика, посветен на литургичните аспекти на книга Откровение (гл. 4-5);

2. За първи път в българската библистика се прави систематизиран обзор на тълкувателната традиция, свързана с книга Откровение, от първите екзегетични коментари на творбата до наши дни;

3. Новостта на предложения труд се корени в неговия допълващ характер по отношение на недостатъчно разработени аспекти на отношението между древнохристиянските литургични практики и синагогалното богослужение и тяхната връзка с книга Откровение (гл. 4-5) както в българската, така и в световната библистика;

4. Представеният труд очертава перспективи за бъдещо академично изследване върху целия текст на Откровението с оглед на тематичната му насоченост, богословско значение и особено неговото литургично и сакраментално измерение.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Наков, Н. „КНИГА ОТКРОВЕНИЕ И ХРИСТИЯНСКОТО БОГОСЛУЖЕНИЕ“, Сборник с доклади от международна научна конференция „Промените в глобалния свят и новите решения“, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, 2021, с. 156-165.
2. Наков, Н. „РАННОХРИСТИЯНСКОТО БОГОСЛУЖЕНИЕ И НЕГОВИТЕ КОРЕНИ В ЮДАИЗМА С ОГЛЕД НА ТЪЛКУВАНЕТО НА КНИГА ОТКРОВЕНИЕ НА СВ. ЙОАН БОГОСЛОВ“, Сборник с доклади, Научна конференция „Хармония в различията“ София, 10.12.2021, с. 59-68.
3. Наков, Н. „БУНТЪТ НА ДУХА В ЙОАНОВИЯ АПОКАЛИПСИС И ПРИЗИВЪТ КЪМ ПОКАЯНИЕ (Послания до Църквите, книга Откровение, гл. 1 - 3)“, Сборник с доклади от IX Международна научна конференция, Регионална библиотека „Любен Каравелов“ – Русе, 2022, с. 536-545.